

тика. Ті наші люди, що заходились коло перекладу трактатів Маймоніда і Газалія, очевидно, мали на увазі дати читачам підручники всіх свободних наук. Так принаймні можна думати, маючи перед очима трактати «мудрості небесної» і «світської», з доволі ясними слідами тих же рук, які працювали над Маймонідом й Газалієм.

Як згадано вже вище, в збірнику Музею холмського братства, № 96, письма XVI віку, знаходяться поруч себе так званий «Шестокрил» (арк. 85—89) і уривок космографічного змісту більш загального (арк. 90—101). Академік О. Соболевський підносить відміни у мові і почасти в термінології обох уривків, які вказують на походження від різних перекладачів: мова космографії сильно запружена полонізмами, «Шестокрил» їх має далеко менше, мова його ближча до старої книжної (церковної) мови: деякі терміни відмінні (у «Шестокрилі», наприклад, — «ступль», «дробль», «час», в «Космографії» — «ступінь», «дробница», «година»).

На жаль, космографічний фрагмент ані виданий у цілості, ані хоч трохи обслідуваний. Він не має заголовка і починається ех abrupto початком «книги», що вияснює основні астрономічні поняття:

Книга сіа дѣлится на 4 главины: 1) что есть круг, что есть тычка круговая (центр), что есть снурь (діаметр), что есть пятка, а колко круговъ небесныхъ, а каковъ образъ земскій; 2) о кружѣхъ судна сего, его же съокружаемъ на подобіе небесное; 3) о восходѣ и заходѣ зодійскомъ и о розни дневной и ночной и о иклимѣхъ земскихъ; 4) о качествѣ образа небеснаго и о бѣгу седми планетъ и приводѣ солнечномъ и лунной гибели.

Главины 1) и основанья премудрого Клидаса (Евкліда). И то нарицается кругъ: половина обиходу кругового и около шнура. Олны доидеть до мѣстыца своего, тогда ся наречеть кругъ равень въ часткахъ своихъ, а плоть одержана в обиходѣ томъ наречется кругъ. Премудрый же Феодосей зоветь кругомъ то, что своей тичде равень по своим сторонамъ. Тычка же найсереднейшаа есть тычка круговая, а снурь — то, что приходитъ съ одной стороны круговой и до другое черезъ тычку его...

Подъ кругомъ задѣйнымъ ходять 7 звѣздъ переходныхъ. Кронъ (Сатурн) обыходитъ зодіяка за 30 лѣтъ, Зевесъ (Юпітер) за 12, Аррисъ (Марс) за два года, солнце за 365 день и за четвертую долю дня, Афродитъ же и Ермисъ, яко солнце, луна за 7 и за 20 день и за 8 годинъ, путемъ близкимъ...

Слово о гибели лунной и солнечной (затемненні) — и с чего то. Вѣдай, жь солнце больше земли 166 частей, про тожь осіяетъ болши половицу землю. Погибель луннаа, коли она (луна) полна, и подлѣ головы змінной или подлѣ хвоста его противу солнца; но тогда земля посреди ихъ, а тѣнь тотъ падеть на луну. Але коли солнце и луна отъ главы или отъ хвоста меншій 12 степеній, но гибель не по всему мѣсяцю. И такежъ, коли солнце и луна посполу у главъ или хвостъ или межю двенадесять степеней. Коли ся нарожаеть онъ (мѣсяць), тогда закрываеть намъ солнце...

Земля бо у самой середине неба, а не выходитъ николиже изъ мѣстыца своего. Верху же ея вода, а покрила ея мало не две доле. А изверху ея ветрь, и онъ же имаеть трое прироженіе: перво, же сеє, што от земли — волгко и тепло, облаки же усходять отъ земли коль високо, какъ морская глубина; огнь же коль ветру, нолны до самого неба. Усіе же небеса одинъ ув одномъ, какъ цибуля.

«Шестокрилом» названо астрономічні таблиці з коротким коментарем, тому що вони поділяються на шість «крил» — розділів. Автором їх звать італійського єврея XIV в. Іммануель-бен-Якоба; його підручник наприкінці XIV або на початку XV віку був перекладений на грецьку мову Хресококком. Але із своїм гіпотетичним оригіналом наш переклад не був досі порівняний, і тому походження його і навіть зміст застаються не зовсім ясними. Бо текст його складений з самих тільки технічних термінів, які здебільшого зістаються малозрозумілими, так що тільки в дуже загальних рисах його тепер можна порозуміти. З огляду, що в нім зосталось чимало термінів єврейських, припускають, що він був перекладений не з грецького перекладу, а з єврейського оригіналу; мова перекладу, як видно з наведеного прикладу, — канцелярїйна білорусько-українська, з деякими церковнослов'янізмами. Незважаючи на свій цілком невинний, стисло науковий, технічний характер, сей твір дуже уївся московській ієрархії, бо новгородські «еретики» за поміччю своїх астрономічних таблиць побивали православних церковників з їх рахунками пасхалії і особливо — їх теорію близького кінця світу; з кінцем сьомої тисячі по Христі, себто 1492 р., котрим кінчалися церковні пасхалії. Через це «Шестокрил» попав у московські індекси, і правовірні книжники ще довго потім остерігали вірних від цієї книги («зъло мерзостенъ предъ Господомъ Богомъ всякъ вѣруя волхованію і чародѣйству, і звѣздохетцам, и планитникамъ, и «Шестокрилу» и любяй геометрію и прочая таковая»). Це не перешкоджало, одначе, самим цим церковникам користуватися з її вказівок для астрономічних розрахунків. О. Соболевський вказав, наприклад, в однім Псалтирі Сергієвої Лаври XVI в. кілька таблиць з таким підписом: «Поновленіє, сирѣчь народженіє млада мѣсяцу — лунникъ изъ Шестокрыла».

На взірець наводимо останнє «крило» цього підручника:

Аще хошеши вѣдати мѣры темности и времени еє, да поди собѣ к шостому крылу, а вниди вдолжъ крыла со змеомъ солнечнымъ, а въ ширину съ укономъ луннымъ правленнымъ, да вѣзми собѣ, што выйдеть отъ числа пальци темности и дробли ихъ, а се и будетъ мѣра темность. А еше вѣзми сѣбъ отъ часы и отъ дробли (минути) и — строки писано на немъ время полтемности — се будетъ время с початокъ темности до сь середины или отъ середины до конца. А то полно тобѣ вѣдати всѣхъ шести крылъ».

У зв'язку з цим О. Соболевський вказував ще на кілька невеличких статей астрологічного змісту з білорусько-українським характером мови, що наступають у віленському збірнику № 222 після «Тайная Тайных» і читаються також у холмським. Він підносить, що вони посилаються подекуди на єврейські терміни, і висловлює гадку, що ці статті «начебто причетні до жидівствующих» (с. 244). Се можливо, з огляду на запал цих людей до астрології («звѣздохаконія»), що їм закидали їх новгородсько-московські противники; але

«єврейського» елементу в них мало, натомість дуже сильні польські й латинські, так що йдуть вони, очевидно, з джерел латино-польських, — хоча могли черпатися з них людьми тих же кіл, котрим завдячуємо переклади з єврейського.

Таємниця Таємниць. «Світській мудрості», так, як її програму зазначено в перекладі «Лоїки» («первое — водити душу свою, 2 — дом свой, 3 — вести ся государю великому, 4 — водити землю и суды ея»), відповідає доволі близько популярний середньовічний трактат, у західній літературі звісний звичайно під назвою «Таємниця Таємниць», «*Secreta Secretorum*», а у московських книжників прозваний «Аристотелевими ворітьми», тому що виклад у нім ведеться іменем Аристотелевим, а його книги (главизни) поділяють на «ворота» (розділи). Але він титулюється на Заході як «книга про правління королівське або панське» («*Liber moralium de regimine dominorum regum et principum*»), і ця назва краще відповідає і змістові його, і вишенаведеній програмі світської науки в «Лоїці» — що, по всій правдоподібності, має на гадці цей трактат. Щодо його походження новіші дослідники приймають висновки Ферстера (в його дисертації про Аристотелеву фізіономіку, 1888), що це твір якогось арабського автора X або XI віку (можливо, Юн-Яхії, антіохійського письменника початку XI в., котрому ми завдячуємо звістки про договір Володимира Великого з Візантією, а «Таємниця...» називає його своїм перекладачем з грецької на арабську). В арабським оригіналі трактат носить назву «Сірр-аль-асрар», і на латинську цей заголовок перекладений як «*Secretum Secretorum*». У XII в. відомі аж два паралельні латинські переклади, з них один, Пилипа з Тріполі, особливо широко розійшовся по Європі і з початком друку став виходити одним виданням за другим; з нього був зроблений переклад чеський і хорватський. Але наш іде не від цієї первісної редакції, розділеної на десять книг, а від пізнішої арабської переробки, дещо скороченої і розділеної на 8 книг. Вона була перекладена на єврейську мову і доповнена тут різними додатковими статтями.

У нашім перекладі таких додатків три, в сьомій книзі трактату. Перший анонімний — «исполнение премудрости парсунной», це частина гігієнічного трактату великого арабського медика X в. аль-Разія. Другий і третій введені (подібно як «Лоїка» Маймоніда) словами «Рече Мойсей Єгиптянин», і це, дійсно, уривки з двох його трактатів: про трутизну (а саме — другої частини — заходи проти отруєння) і про гігієну щоденного життя. Присутність єврейських слів і транскрипцій у цілім творі і в цих додатках показує ясно, що весь переклад був зроблений з єврейської — на білорусько-українську мову. Найстарша з досі звісних копій, віленської бібліотеки № 222, XVI віку, має дуже сильно зазначену цю мовну стихію; пізніші копії, споруджувані на Московщині, крок за кроком зати-

рають її, замінюючи білорусько-українські вирази московськими, але загалом не мають відмін: ідуть, очевидно, від одного протографу.

Книга починається фіктивними історіями її появи. Коли Олександр, замешкавши в перській столиці, змінив свій македонський режим на орієнтальний і вість про це дійшла до Македонії, старий двір тамошній дуже тим засмутився і спільною радою урадив, що Арістотель як старий вчитель Олександра, дав йому упомнення; Арістотель пише поучення і збирає з них цілу книгу, з котрою маємо справу. Другий варіант: Олександр, підбивши перську державу, питає поради Арістотеля, як йому поводитися з новими підданими. Або: Яхія, видавець книги, описує, як він її знайшов.

Далі наступає виклад «таємниць» правління, секретів успіху в особистім поведженні монарха і в організації державних справ. Він ведеться нібито у формі особистих повчань Арістотеля Олександрові: «Александр, вьдай...», «Александр, реку ти...»

Починається від особистих прикмет монарха, далі переходить до державної організації: «Главизна перша має воріт четверо: про щедрість, про хоробрість, про милосердя, про добро і зло» (а в арабським оригіналі і єврейському перекладі: про різні прикмети царів). «Главизна друга: як поводитись цареві перед народом і слугами, аби вложили свою надію на нього, похваляючи життя його» (арабський: про становище царя, його поведження — як він має триматися серед своїх підданих). «Главизна третя: про особу (монарха) і справедливість супроти панів і народу» (арабський: про спроби заховання справедливості в своїм правлінні супроти старшини і простих). «Главизна четверта: як настановити правителя держави, а через нього всіх своїх урядників» (вар.: про правителя, писаря, печатника, градодержців, тих, що збирають податки, витязів, заказців і печатників). «Главизна п'ята: про подорожування, про послів і їх поведінку в посольстві». «Главизна шоста: про поведження війська і його начальників («гетьманів»)). «Главизна сьома: про військовий порядок: як розставляти полки і пильнувати відповідного до того часу, виходити в добрий час і як битись». «Главизна восьма: про каміння, зілля і тварин, яких годяться цареві у себе мати, а без них нічого доброго не осягне» (арабський: про спеціальні відомості, глибокі таємниці талісманів, фізичний устрій каміння, рослин і тварин, про рідкі вирази в медичних таємницях, про смертельні отрути, вживані лікарями, та їхні корисні відміни)). Серед них, у главизні сьомій, вставлені оті виїмки з Арістотелевого трактату про фізіономіку в переробці Разія: «о премудрости парсунной» — як пізнавати прикмети людей

з зовнішнього їх вигляду, тому що для царя люди — це його знаряддя, «як посуда кожному майстрові»: «коли не буде майстер знати вельми гораздо своєї посуду, то не зведе діла свого достаточного». По них — згадані фрагменти Маймоніда про способи від отрути і про правила гігієни — дуже популярні свого часу як загальнокорисні практичні медичні інформації, що переходили в різні гігієнічні підручники.

Переклад нерівний, місцями більш зрозумілий, місцями безнадійно неясний і баламутний, так що без оригіналу дуже тяжко орієнтуватись у самім змісті. Мова часом наближається до старої книжної, часом до сучасної ділової (канцелярської). Для прикладу наведу початок четвертої главизни — один з найбільш інтересних і зрозумілих текстів: про свободу (самовласть) людського духу:

Александръ, чти книгу сію многажды, зъло велми, сим бо да разумѣши є, и занеже вложилъ єсми в ню премудрость философии и поставих ти исполненіе чловѣческое, что то єсть ум и как призван в тело сіє тлиемое, і благодарил (Бог) им (умом) рабы свои, достойно чим же приближаются к нему. А то тобъ потребно вѣдати. Господи, дай ти то!

Александръ, ведай, иже преже сего сотворил Бог самовласть духовную и наполнейшую, напреподобнейшую и вообразовал в ню все єство, и нарек єя ум. Ис тоє же ся самости создал самовластную подданую єй — нарицаемая душа, а привяза єя мудростію своєю во плоть чювственну. И постави плоть, аки землю, и ум, яко царя, а душа, аки правитель єздить по земли и смышляеть о поведаніи¹ єя. И постави ум на месте навышшем и начестнейшем — он же глава, да аще приключится пагуба души, погибнеть разумъ и плоть, исполненіем душевным исполнится ум и плоть до времени, Богом суженого.

Ворожитські книги становлять найменш інтересну категорію цієї літератури, але може бути, що справді грали доволі показну в ній роль, — як то запевняють противники «жидовствующих». Я згадував, що академік О. Соболевський до цієї літератури зарахував «Лопаточник Петра Єгиптянина», а академік В. Перетц цю гадку поширив на цілий ряд таких ворожилних книг, як «Трепетник» (ворожіння з почуття мускульного «тріпотіння» у живої людини), «Громник», «Сносудець» («Сонник»), «Колядник» і подібне, тому що вони походять, по всякій правдоподібності, від єврейських оригіналів і попадають до московських індексів власне після отой боротьби з новгородськими єретиками². Можливо, що дещо з того було дійсно принесено на Московщину «з Литви» наприкінці XV віку.

Таким чином, дістаємо доволі інтересну групу перекладів, об'єднаних спільними прикметами:

¹ Може бути: поведеніи.

² Крім цитованої статті В. М. Перетца, ще: *Багрій А. В. Древне-русское сказаніе о птицах.* — Рус. фил. вѣстникъ, 1912, I—II.

походять вони від єврейських оригіналів, перекладені були в сфері канцелярійної мови великого князівства Литовського,

з'явилися, мабуть, в другій половині XV в., судячи з деяких рукописних дат (1483 р. київського збірника), хронології копій та правдоподібного зв'язку з новгородсько-московським «жидівським» рухом того часу¹.

Досі їх обговорювано головню з погляду, наскільки вони можуть бути зв'язані з північним рухом «жидовствующих». Для нас це питання якраз другорядне, а натомість інтересно в'яснити причини, час і обставини цього літературного явища на українсько-білоруськім ґрунті, незалежно від його відгомонів на півночі (себто користуючися тими відгомонами лише остільки, оскільки вони допомагають нам пізнати це явище в собі і на своїм домашнім ґрунті). На жаль, у цім напрямі всі вищевисказані писання дають дуже мало. Вони не донесли до нас ні одного ймення, ні однієї риси того осередку, де вони повставали. Правда, вони не були й студійовані з цього погляду: наприклад, їхню мову не аналізовано докладніше з того погляду, щоб ближче вислідити район їхнього повстання. Історію нової західної, білорусько-української мови взагалі досі мало студійовано, і її відміни не аналізовані у зв'язку з певними територіальними осередками — такими, як Вільно, Полоцьк, Вітебськ, з одного боку, Київ, Луцьк, Володимир — з другого.

Інтересно в кожному разі, що пам'ятки вказаної вище літератури були досить поширені в українських землях. Заховалося кілька копій у посіданні різних українських інституцій; звертає на себе увагу, наприклад, збірник кінця XVII в. якогось Івана Березовського з написом «Діалектика»: він починається діалектикою, далі йде підручник риторики «києво-могилянського типу», і за нею наша «Ліока», що, очевидно, дійсно набрала характеру підручника в наших сторонах².

Інші позначки духовного руху на переломі XV і XVI віку. Нема ніяких підстав думати, аби цей науковий чи взагалі культурний рух, що виявив себе появою оцих перекладів (досі доволі випадком і прихатцем висліджених), так і обмежився

¹ Крім запису 1483 р. київської копії «Авіасафа», академік О. Соболевський пробував притягти ще дату 1466 р. з «Лунника» «отъ жидовскихъ книгъ», що міститься в кількох збірниках XVI в. (між іншим, у віленському, № 222, де «Тайная Тайных») — тут за підставу обчислювання взято «по нашому ученію лѣто 6-ное 974», себто 6974—1464, *op. cit.*, с. 418). Але справедливо зауважено було, що такий рік міг бути взятий цілком довільно для прикладу.

² Див. у цитованій статті Л. Бедржицького (ЖМНП, 1912, III, с. 117—118).